

М.І.Әбдуов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Жаманқұл шешеннің әдеби мұрасы

XIX ғасырда қазақ қоғамында шешендік мектеп қалыптасты. Бұл мектеп дамуына қазақтың белгілі билері қалдырған әдеби мұраны зерттеуші ғалымдар үлкен үлес қосты, өйткені бұл мұра толық деңгейде зерттелмеген болатын. Зерттеу процесінде аталмыш қазақ билерінің мәтіндеріне әдеби талдау жасалды. Осы тұрғыда қазақ биі Жаманқұлдың XIX ғасырдағы қазақ билерінің шығармашылығына әсері қарастырылды. Сондай-ақ мақалада ұсынылған мәліметтер қазіргі тарихи көзқарас тұрғысынан екселді.

Кілтті сөздер: XIX ғасыр, қазақ халқы, орыс патшалығы, бодан болу, отарлау саясаты, салдық, серілік, шешендік шеберлік, шешендік өнер, ұлағатты нақыл сөздер, қанатты сөздер, өнер әлемі, ойға шебер, тілге шешен.

XIX ғасыр қазақ халқының тарихында өзіндік өрнегімен айрықша орын алатындығы ақиқат. Кезеңнің күрделі құбылыстары, қоғамдағы ірі-ірі өзгерістер, сол сияқты тағы да басқа оқиғалар орыс патшалығына бодан болудан келіп туындады. Отарлау саясатын жүзеге асыру әр түрлі жолдар арқылы жүргізілді. Соның бірі басқару жүйесін өзгерту еді. Әбден ойластырып барып енгізген бұл жағдай қазақ халқын дербес мемлекеттік құқықтығынан айырды. Хандық жойылды. Бұрын ішкі, сыртқы жұмыстарға толық араласып, атсалысқан, татулық пен туысқандықты ту етіп ұстанған билер енді ру арасының дау-дамайларын шешуден әріге аса алмай қалды. Осы көрініс жалпы қазақ даласын түгелдей шарпыды.

Билік басының өзгеруі, әсіресе ел ішіндегі ағайын арасы алауыздығының арта түсуіне отқа құйған майдай әсер етті. Осыған орай халық қамын ойлаған азаматтар ел бірлігін, тұтастығын сақтап қалуға бар күш-жігерін жұмсады. Солардың жуан ортасында Жаксы Жанқұтты, Құнанбай қажы, Шорманның Мұсасы, Қырбастың Байсейіті тәрізді Арқаның арқалы ардақтылары бар еді. Олардың негізгі мақсаты жеке бастың немесе белгілі бір ортаның ғана қамы емес, жалпы халықтың мұң-мұқтажын орындау, көптің қамқоршысы болу. Әрине, мұндай нәтижеге қол жеткізу үшін, байлықтың, барлықтың шешендіктің аздық етері хақ. Билік пен бедел керек, ақыл мен тәжірибе қажет. Сонымен қатар халықтың қалпы мен қалауын білу, заманның ағысын аңғару міндет. Жоғарыдағы біз атап өткен ардақтыларымыз осы айтылған қасиеттерді толық игерген, өз ортасынан озық шыққан, елдің үміті мен сенімін ақтай білген, асқар таудай айбынды азаматтар еді. Сол кездегі ұлт-азаттық қозғалысының арта түсуі, әр түрлі дәрежедегі көтерілістердің көбеюі, өмірдің түбегейлі өзгеріске түсуі, адамдық қарым-қатынастардың түрленуі тұрасында зерттеуші-ғалым Ж.О.Артықбаевтың [1] еңбегінде жан-жақты сараланып көрсетілген.

Дегенмен, қазақ халқының өнері, өлеңі, мәдениеті дамыды, өсіп өркендей түсті. Алты айлық аймағы бар алтын далаға күндей күмбез орнатқан Тәттімбет, салдық пен серіліктің алуан түрлі қыры мен сырын бойына сіңірген Біржан мен Ақан, шешендіктің шеберлігін ұштап, соны сүрлеу, соқпақ салған Шабанбай мен Байдалы, дұшпаны қабағынан қаймыққан Ағыбай, жауырыны жерге тиіп көрмеген Қажымұқан осы ғасырдың қайраткерлері. «Ердің атын елі шығарады» дейді халық даналығы. Олардың есімі мен еңбегі ешқашан ұмытылмақ емес. Өйткені көпшілік қолдаушың болса, өнерің өрге жүзеді.

Әрбір өнер адамының өзгеге ұқсамайтын, өзіне ғана тән үні, жолы болады. Оны туғызатын да, танытатын да, дамытатын да заман талабы. Кез келген ақын, өз дәрежесіне сай ақындықтың өсіп-өркендеуіне, молығып, толығына үлесін қосары хақ. Сол арқылы өнер саласында өзінің соқпағын да салып кетеді. Мәселен, Біржан да, Ақан да ақындық өнердің жетекшілері. Ізін жалғастырамыз деп соңынан ерген шәкірттері қаншама. Бірақ әрқайсысының өзіндік орны бар. Өнердің дамуы да осыған байланысты. Ғалым Е.Ысмайлов былай дейді: «Талантты ақынның ағылып жырлауына түрткі болатын көпшіліктің құрмет көрсетіп, ықыласпен тыңдауында, қадірлеуінде ғана немесе айтыстағы егесте ғана емес, осылармен қатар, өлеңді бөгелмей жырлап кету үшін, ақынға домбыра, гармонь, кобыз сияқты құралдар да көмектеседі және сөзге жан, көрік беретін ән-күй бірге жырланады» [2]. Сондай-ақ шешендік өнер саласының да білгірлері баршылық. Мәселен, от ауызды, орақ тілді Шабанбай өнегелі, ұлағатты нақыл сөздерімен айрықша танылса, Байдалы шешен халықтың мақал-мәтелдерін өңдеу, сұрыптау барысында ерекше танылған, көптеген қанатты сөздерге өзгеріс енгізген. Мынаған назар аударып көрелік. Ел ішіне кеңінен тараған:

*Ағасы бардың жағасы бар,
Інісі бардың тынысы бар,
Баласы бардың панасы бар, —*

деген нақылды былайша толықтырып, әрлендірген:

*Ағасы бардың, жақсы болса, жағасы бар,
Жаман болса, інісіне жабар, жаласы бар,
Інісі бардың, жақсы болса, тынысы бар,
Жаман болса, ағасына берер жұмысы бар,
Баласы бардың, жақсы болса, панасы бар,
Жаман болса, құдайдың берген пәлесі бар [3].*

Әрине, мұндай жұмыс жасау әркімнің қолынан келе бермейді. Ол үшін ерекше дарын иесі болу керек. Міне, өнер әлеміне жол салған осындай ардақтыларымыз баршылық. Солардың мұраларын зерттеп, жазу, көпшілікке таныту, өнердегі орынын айқындау біздің басты міндетіміз болмақ. Көрнекті ғалымдарымыздың бірі Б.Адамбаев: «Шешендік — қадірлі өнер. «Өнер алды — қызыл тіл» деп қазақ бекерге айтпаған. Қоғам тарихына көз салсақ, қай халықтың болсын күрделі қоғамдық, мемлекеттік қайраткерлері, қолбасылары, мәмлегерлері, ғалымдары ойға шебер, тілге шешен болғанын байқаймыз» [4], — деп жазды.

XVIII ғасырға қарағанда XIX ғасырда шешендік өнердің қолданылу аясы біршама тарылды. Яғни Төле, Қазыбек, Әйтеке заманындағындай сыртқы істерге араласуға мүмкіндік берілмеді. Бірақ бұдан оның дамуы, өсуі тежелді деген ой тууға тиісті емес. Тілі, тереңділігі, өрнектілігі жағынан жандана түсті. Елдің ішкі тыныс-тіршілігіне еркін араласты. Халық билік басында отырғандардан гөрі, дәстүр сабақтастығына дәнекер болған сөз шеберлерін көбірек тыңдады, айтқан ақылына құлақ қойды, кесімді төрелігіне мойын ұсынды. Сөйтіп, шешендік өнердің өркендеуіне халық өзі жағдай жасады. Сол кезеңде өмір сүрген от ауызды, орақ тілді сөз зергерлерінің бірі Жаманқұл мен Дүйсенбай шешендер еді. Бұларды жұптастыра қарауымыздың да өзіндік төмендегідей себебі бар.

Шешендік, ақындық, әншілік, күйшілік т.б. өнердің түрлері сияқты, адамға қонған айрықша дарындылық арқасында көрініс береді. Әрине, оны ұштау, шындау бөлек әңгіме. Қабілетсіз адамның құлағына қанша күйса да өнерпаз шықпайды. Осындай өнердің әке мен балаға бірдей берілуі тарихта сирек кездесетін жайт. Өйткені шешендік әкеден балаға мирас болып қалатын шопанның таяғы емес. Ал, біз жазып отырған Жаманқұл мен Дүйсенбай әкелі-балалы шешендер.

Жаманқұл Табылұлы 1786 жылы қазіргі Қарағанды облысы, Ақтоғай ауданында қарасты Қаратоғанбай тауының биігі Қарашыңның күншығыс жақ баурайында дүниеге келген. Әкесі Табыл байлығымен аймаққа танылған дәулетті адам болыпты. Осыған байланысты ел аузында: «Байдың байы Табыл, тайлы тұяғыңа дейін жабыл, бәрібір малын тауыса алмайсың» деген мәтел сақталып қалған екен. Табыл үш әйел алған. Алғашқы бәйбішесінен Байбол, Жарбол, Сарт, Жаманқұл, Бибол дүниеге келеді. Ағасы Елдей жаман аурудан (қариялардың айтуы бойынша, шамасы шешекпен ауырған болса керек) отыз жасында қайтыс болып кетеді де, екінші әйелі Асылды әменгерлік жолымен өзі алады. Одан Қаржау, Нұржау, Жайлау, ал, үшінші тоқалынан Мырзабай, Құлжабай, Қапа туады. Сонда Жаманқұл бәйбішеден туған төртінші ұл. Сол замандағы кеңінен тараған дәстүрдің бірі дүниеге келген сәбиді қырқынан шығарған соң, сыншыға көрсетіп сынатады екен. Табыл да әдет бойынша босағаға бес ту бие байлатып баласын сынатады. Сонда сыншы: «Саусақтары салалы, арасы алшақ екен — дәулетті болар, екі езуі сүйірленіп тұр екен — көпке түссе көсем, топқа

түссе шешен болар, көз тимес үшін атын Жаманқұл қойыңдар!» — дейді. Айтса айтқандай-ақ, жас бала ес біліп, етек жиған кезінен бастап-ақ, суырылып сөз сөйлеп, көпке танылады.

Алты жасқа келген шағында көрші ауылдағы моллаға барып екі қыс дәріс алады. Заман талабына орай намаз оқып, ораза ұстауға бейімделеді. Ол кездегі оқу жалдамалы болғандықтан, екінші бірінші қолынан сауат ашуға мүмкіндік келе бермейтін. Екіншіден, моллалар, діни сауаттылар аз, ел аралап бір жерде бір жыл, екінші жерде екі жыл жатып оқытатын.

Жағдай осылай болғандықтан, шамасы жеткендер оқып, жетпегендер оқып келген балалардан үйреніп әрекет жасаған. Ал, молладан оқыған Жаманқұл жас кезінде «оқымысты бала», «молла бала» атанады.

«Әке балаға сыншы» деп халық тегін айтпаған. «Болар бала басынан» демекші, Табыл Жаманқұлдың сөзге бейімділігінің бар екендігін жас кезінен-ақ байқайды. Елдің ақсақалдары бас қосқан кездерде шеткерірек жерден орын алып, әңгіме тыңдауға әуес болыпты. Көпті көрген көне көз қариялар «осы Жаманыңнан түбінде бірдеңе шығады» деп үміттенеді екен.

Жаманқұлдың шешендік қабілетімен көпшілікке алғашқы танылуы он бір жасында.

...Табылға аз уақыт атқосшы болған көрші ауылдың жігіті тұрмысы түзеліп, дәулеттеніп кетсе де байдан ай сайын бір ат, бір бие сұратып ала беріпті. Бірде, сол әдеті бойынша, көпшілік бас қосқан ортада екі жылқы беруін талап етеді. Сол кезде Жаманқұл:

– Қадірменді ата-ағалар! Менің бір ауыз сөзім бар! — деп рұқсат сұрайды. Көпшілік мақұлдағаннан кейін жаңағы жігітке қарап:

– Уа, ағасы! Әр нәрсенің бар емес пе шегі менен шамасы. Сұрамшақ болса азамат, топ алдында төмендейді бағасы. Сөздің парқын білген жөн, істің нарқын білген жөн. Сіз бар жерде, біз бармыз. Қой баққан қой алады, жылқы баққан жылқы алады, қос-қосынан қолқа сала берсеңіз, басқамызға не қалады? — деген екен. Осы сөзден кейін жігіт өз кінәсін мойындап, кешірім сұрапты.

Бұл жерде біз шешендіктің айрықша озық үлгісін көрмесек те, жас баланың өжеттігін, сөзді өрнектеп, көркемдеп айтуға бейімділігінің бар екендігін айқын аңғарамыз. Жалпы шешендік өнер тарихына назар аударар болсақ, айтулы сөз шеберлерінің қай-қайсысы болмасын бала кезінен бастап-ақ, көзге түскен. Шешуі қиын түйіндерді тарқатуға араласып отырған. Бұған он бес жасар Қазыбектің Қоңтәжі ханға айтқанын, он екі жастағы Сырымның жесір дауына айтқан билігін, тоғыз жасар Балабидің ат үстіндегі жолаушыға берген жауабын мысалға келтіруге болады. Бұл, әрине, болашаққа бастама. Осыдан кейін ауылдың игі жақсылары жиналып Табылға келіп:

– Тақа, осы балаң түбі ел басқарады, мұның енді жолын ашу керек, — деп ақыл салады, сөйлесе келе көпшілік Шабанбай биге тоқтайды. Олай болса, кей әңгімелерде айтылып қалып жүргендей Шабанбайдың Табыл ауылына келуі кездейсоқтық емес, ел ұсынысына орай орындалған іс екен. Сөйтіп, он төрт жасында Жаманқұл Сарым елінің белгілі биі Шабанбайдан бата алады. Бірақ іс мұнымен аяқталған жоқ. Енді жас шешенге тәлім-тәрбие керек, ысылып шынығу қажет. Міне, осы мақсатқа сәйкес Жаманқұл үлгі-өнеге алу үшін Шабанбай бидің жанында екі жыл бірге болады. Талай даудың түйінін шешуге басы-қасында отырып, көзімен көреді. Кейбір жеңіл-желпі істі тындыруға өзі де араласа бастайды. Сондай әңгіменің бірі төмендегідей.

Бірде қозылы қойға таласып дауласқан екі адам жүгініске Шабанбайға келеді. Шабекең шешім айтуды Жаманқұлға тапсырады. Жас шешен даушыларды алма-кезек тыңдаса керек. Алғашқысы:

– Мен осы қойымды жоғалттым. Буаз болатын. Қоздаған соң, қойшы өрісте қалдырып кетіпті. Танып сұрасам бүгінге дейін баққан ақым бар деп мынау бермейді, — дейді. Екіншісі:

– Көктемде мен осы қойды қараған арасынан кезіктіріп, қоздатып, ауылға алып келдім. Сұрау салып едім, ие шықпады. Күні бүгінге дейін, ит-құсқа жем қылмай бағып келдім, қазір қозысының өзі марқа болды, — депті.

Жаманқұл былай деп сұрайды:

– Қойшыңыздың айлық ақысы қанша?

– Төрт қой.

– Ендеше бұл даудың төрелігі былай болсын. Бай ширақ болса малшыл, кедей ширақ болса жалшы. Иелі мал — киелі мал. Жоғалған қой иесіне тиесілі. Аң — қаққандікі, шөп — шапқандікі, мал — баққандікі, марқа тапқан адамға тиесілі, қойшыда кінарат бар, жас болса албырттығы шығар, жасамыс болса салғырттығы шығар, малды бір жеті тегін бақсын!

Бұл әңгімеде үстемдік құрушы шешендік сөз емес, әділдік. Ал, әділдіктің көрінісі — дауласқан екі жақтың төрелікке разы болуы. Міне, Жаманқұл шешеннің билікке араласқан алғашқы сатылары осындай.

Шаңырақ көтеріп, оң мен солын толық танып, талай мәрте сыннан өтіп, сөз сөйлеп шешім айтуға төселген шақта Әлмұрат ата ұрпақтарының биі болып сайланады. Бұл шамамен 1809 жылдар еді. Қырық жыл қырғыннан аман қалған ел-жұрт ол кезде едәуір өсіп-өніп молығып, толығып қалғандай болатын. Атамбек, Жарас, Ақботада тараған үрім-бұтақтардың өзі алты ауыл болып қоныстанған. Әлдісі бар, жарлысы бар, малшысы бар, жалшысы бар, қоңсы қонған қосшылар бар әр жылда он бес, жиырмадан шаңырақ бой көтерген. Сондай-ақ мал басы да жақсы көтерілді. Табылдың өзінде үш мыңға тарта жылқы, бес мыңнан астам қой, үш жүз елудей сиыры болыпты.

Араға бес-алты жыл салып барып Жаманкүл жалпы Әлтеке баласына би болады. Оған елдің Есболай-Өтегенінен Юлат баласы Жантөбел, Достан Баптеннің баласы Баймырза, Әлмұраттан Атамбек баласы Тамай тәрізді, белді азаматтары атсалысады. Сонымен бірге Жаманкүлдың өзі де Сұлтанғазы, Жамантай (негізгі есімі Тұрсын), Әбілғазы сияқты топты басқарып жүрген төрелермен достық қарым-қатынасын нығайта түскен.

Ел ішіне ірі, әрі ауқымды өзгеріс әкелген 1924 жыл болды. Арнайы жарлық бойынша қазақ халқын билеудің жаңа жүйесі жасалып, оны жүзеге асыру тиісті әкімшілік орындарға жүктелді. Бұл жұмысты жүргізу оңайға түскен жоқ. «Шет өңірінің тарихы» деген зерттеу еңбегінде Ж.О.Артықбаев пен М.С.Жакин былайша кескіндейді: «1924 жылы ерте көктемде Қарқаралы бағытында Семиер форпостынан 300 адамдық отряд аттанды. Оның құрамында князь Даданов, Сотников, Карбышев, Чириков, Кинжицев, Копейкин, дәрігер Зильберштейн, топограф Кошелов, бірнеше тілмаш 250 орыс-қазақ әскері және құрылғалы тұрған Қарқаралы округінің болашақ екі заседатели — Бубенов, Налабердин болды. Бұл отрядты полковник С.Б.Броневскийдің өзі басқарды...

...Қарқаралыда 8 сәуір күнгі сайлауда аға сұлтан болып Тұрсын (Жамантай) Шыңғысұлы сайланды. Шыңғыс Бөкейханның үлкен ұлы, сонда Тұрсын Бөкейдің немересі болған. Қазақ ішінен заседатель болып Елдебай Ортауұлы, Жаманбай Нұралыұлы сайланды. Осы үшеуі молланың қолынан Құранды сүйіп, Ресейге адалдықтарын мәлімдеп, өз қызметтеріне кірісіп кетті. Ал округтің ішінде болыстарды ұйымдастыру 1824 жылы жаз бойы біртіндеп жүрді. Әлтеке-Сарымға төре Бөкейдің Сұлтанғазысы болыс болып сайланғаннан кейін әр рудың билерін (әкімшілік атауы старшын) тағайындауға кіріседі. Болыстық сайлау жөніндегі төмендегі мәліметті келтіре кетуді жөн деп таптық.

«1824 жыл. 13 шілде. Біз төменде қол қойғандар, әр ауылдан жинала отырып, бірауыздан майор Сұлтанғазы Бөкейхановты қазаққа адал, Ресейге берілген деп таныдық. Сол себептен оны Сарым-Қаракесек болысының басшысы қылып бірауыздан сайладық. Мөр болмағандықтан, бұл приговорға таңбамызды бастық.

Би. Қағанбай Тоқабаев, Ботантай Шуашбаев, Баланбай Жаманбаев және Әлтеке-Қаракесек болысының билері Есенаман Жетібаев, Қоғанбаев» [5].

Біз бұл құжатты «Шет өңірінің тарихынан» алып өзгеріссіз беріп отырмыз. Әрине, мұның архивте сақталған материалдан алынғандығы талас тудырмайды. Бірақ екі ғасырға жуық шаң-тозаңда жатып калған қағаздың өңіні өзгеріп, жазуының өшіп, солғындап ескіретіні, тозатыны сөзсіз. Осыған байланысты кейбір адам аттарында әріп қателері кеткенге ұқсайды. Шежірелік мәліметтер мен ел ішіндегі әңгімелерге сүйенер болсақ, Есенаман Жетібаев емес, Жидебаев деп оқыған дұрыс сияқты. Сондай-ақ екінші биді Қоғанбаев демей, Тоғанбаев деген жөн. Ақбота — Елдейдің немересі Мыңжасар Тоғанбайұлының би болғандығы жайында ел аузында аз да болса әңгіме-аңыздар сақталған.

Сонымен, билерді тағайындау барысында, жүз шаңыраққа бір басшы қажет деп тапқандықтан, арасы жақын орналасқан рулас төрт-бес ауылды бір қоныс деп есептеп, тұтастандыру жұмыстарын жүргізді. Мұның өзі бірнеше жылға созылды. Әлтекеден алғаш рет би болып тағайындалған Жаманкүл Табылұлы. Бұл дерек архив материалында бар.

Мұндағы мәліметтің аудармасы мынау. Әлтеке-Сарымның баласы: сұлтан Сұлтанғазы Бөкеев, билері: Жаманкүл Табылов, Құлтан Елемесов, Мамыр Есенаманов, Жабай Жаманкешин, Тарақ Әсетов, Жақсыбай Қазыбаев, Балапан Шабақбаев, Байғұтты Ботантайев, Торақ Шандыгенов, Байсал Жаманкүлов, Топак Байтоқин, Құлболды Шуақов, аты-жөні айқындалып берілгендер Әлтеке руының билері. Билік мәселесінің ұзаққа созылуына екінші бер себеп — келіспеушілік. Халықтың ұсынған адамына жоғарғы жақ келісім бермей, аға сұлтанның атаған адамына көпшілік көнбей көп жағдайда шиеленіске душар болып отырды. Халықтан қолдау тауып, сұлтан-болыстармен дос-жаран болған Жаманкүл мұндай жағдайлардан тысқары еді. Араға бірнеше жыл салып Жидебай батырдың немересі Мамыр Есенаманұлы, Жаманкүлдың баласы Байсал, Табылдың үлкен ұлы Сарттың немересі Топак

(азан шақырып қойған аты Тоқтыбай) Байқұтұлы би болды. Бұлардың ішіндегі ең жасы Топак (Тоқтыбай) жиырманың мұғдарында еді. Билердің ішіндегі жасы үлкені Сарым-Айдабол Шәндігеннің баласы Торақ батыр ол кезде алпысты алқымдаған болатын. Сол ретіне қарай батыр жайындағы ел аузындағы аңызды келтіре кеткелі отырмыз.

Бірде Жақсы Жанқұтты ауылында елдің игі жақсылары бас қосып, әңгіме өткізеді. Ішінде аға сұлтан Құнанбай, ақын Шортанбай да бар екен. Әңгіме соңында Жанқұтты былай дейді:

– Ақыным, мен бір ойға келдім! Қарадан шығып, хан болған Қүнекең қалың қазақтың қадір тұтар азаматы ғой. Кертанаш тұлпарды мінгізейін деп отырмын. Сен елді көп аралайсың, айта жүр, мына Есбергеннің еспесін, бұдан былай Құнанбай еспесі деп айтайық, Құнанбай, Шортанбай, Жанқұтты осы жерде бас қосыпты деген ат қалсын болашақты болжай отырып, үш ауыз сөз қалдырайық. Ақыным, сен баста!

Сонда Шортанбай:

*Жәке, келер заманның адамы аласа туады.
Ата-анасына қарсы боп таласа туады,
Жақсылықтан шошынар,
Жамандыққа қосылар,
Әзәзілден досы бар,
Ақырзаман адамы сұрасаңыз осылар! —*

дейді. Құнанбай былай депті:

– Жасы қырыққа келсе де сақал-мұрты болмай тұғын, бар дүниенің байлығын алса да көңілі толмай тұғын, өмірі ұрыс-керіс, ниеті, пиғылы теріс болады екен болашақтың адамы.

Сонда Жәкең:

– Ал десең көптің алдын бермейтін, бер десең бетінді көрмейтін, өткенінен нәтиже шығармайтын, келешегінен керектісін ұға алмайтын, ақылы аз, тойғанға мәз болады екен, — дейді. Сөйтіп Жәкең ауылында Құнанбай бірнеше күн мейман болады. Бұл екі арада әңгіме Торақ батырға жетіп, ол жолға жиналады. Баласына Кертанаш тұлпарды алып қалатынын айтады. Сонда баласы:

– Бір тайға бола бармаңыз, Қүнекең Кертанашты бермес, басқа жылқы берер, — дейді.

– Токсандағы Торақ бармайды, барса Кертанаштан басқа жылқыны алмайды, — деген батыр, жол жүріп кетіпті, Жәкең ауылына келсе, Құнанбай аттанайын деп жатыр екен. Торақ батыр ат үстінде тұрған күйі:

*Ассалаумағалейкум, Құнанбайым!
«Ақжол» деп жауға шапсам ұрандаймын
Мен де бұрын бөрі едім,
Бас имейтін өр едім
Қайратым қайтқан шағымда
Алдыңа келген Тораққа
Жолыңды бер дер едім
«Ер қанаты — ат» деген
Ескінің сөзін ап келгем,
Құнанбай!
Ерліктің жолы жән бе?
Серіліктің жолы жән бе? —*

дегенде Құнанбай батырмен құшақтасып көрісіп, Кертанашты алдына көлденең тартқызыпты. Өділдігімен танымалы болған билер жайында осы тәрізді әңгімелер ел ішіне кеңінен тарап жатты. Шешендік сөздердің таралуы жайындағы мынадай пікірді келтіре кеткенде жән көріп отырмыз. «Бұрынғы қазақ шешендерінің бір ерекшелігі — олар сөздерін жазып дайындамаған, сөздері қағазда емес, халық жадында сақталған: ауызша тарап әлденеше кісінің, ұрпақтың өңдеуінен өтіп қысқарған, ұстарған, түйіні-дәні қалған, сөйтіп бүкілхалықтық мұраға айналған» [4; 97].

Жамантай төренің тұсында жиырма бір жыл би болған Жаманқұл Табылұлы ел ішіндегі алауыздықты, келеңсіз іс-әрекеттерді басуға атсалысып, бірліктің, адал кәсіп-тірліктің орнығуына айрықша мән беріп отырған. Әрине, бұл кезең халыққа жеңіл тиген жоқ (1824–1844). Билік басының өзгеруі, бодандықтың ноктасын киноі, үлкен ұлықтардың айтқанын орындап, айдауына жүруі, алым-салық төлеуі, ұлттың болмыс-бітімін танытатын салт-дәстүрдің қағажу көруі көптің көз алдынан өтіп жатты. Белгілі ақын Дулат Бабатайұлының:

*О, Сарыарқа, Сарыарқа,
Самалы салқын жон едің.
Сырдан ауып келгенде,
Жапырылмай шалғының,
Балауса балдыр, балғының,
Тимеген ірге соны едің, —*

деп жырлауы да сондықтан болса керек. Сондай-ақ Жаманқұл өзінен кейінгі жастардың да өсіп-жетілуіне, тәрбие алуына ықпал жасаған. Ел басқару билігіне араласу оңай жұмыс емес. Халықтың талабына сай азаматтың қалыптасуына туа біткен дарындылық аздық етеді. Ұшқырлық, тәжірибе қажет. Бұлар үйренудің нәтижесінде жүзеге асады. Ұстаз ұлағатты болса, шәкірт сындарлы. Міне, шешендіктің дәстүрін жалғастырушы Жаманқұлдың ізбасарлары Дүйсенбай, Байсал, Топақтар өз заманында киелі елдің келелі азаматтары болған еді.

Жығылғанға жұдырық дегендей қалтыраған халықты 1836 жылғы жұт онан сайын есеңгіретіп тастады. Мал басы ойсырай шығынға ұшырады. Осындай жүйкесі жұқарып, жүні жығылған кезеңде жас та болса бас болған сол кездің өзінде-ақ есімі исі қазаққа мәлім болған Жанқұтты, талай қиыншылыққа бас-көз болып, көпшілікті тығырықтан алып шыққан Жаманқұл тәрізді топ бастаған толағайлар езілген елдің еңсесін көтерді. Алдына келгендерге шешен: «Бұл дүниеде мәңгілік ешнәрсе жоқ. Талай қиындыққа мойымаған елміз. Жұт та уақытша. Бірлігімізді бұзбайық, бірлік түбі — тірлік, тірлік түбі — ірілік» деп іс көмегін де, ақыл көмегін де беріп отырған. Осыдан ел аузында «Жұт болса да жәрдем берген Жабекем, жұрт басына қонған жайлы бақ екен» деген нақыл сөз тарап кетеді.

XIX ғасырдағы ірі тарихи оқиғалардың бірі — Кенесары бастаған қозғалыс. Он жылға созылған осы дүрмекке Жаманқұл шешеннің қаншалықты қатысы бар деген сұраққа нақты жауап беретін мәлімет біздің қолымызда жоқ. Дегенмен, баласы Дүйсенбайдың Кенесарыны хан көтеруге қатысқандығы ел аузында сақталған. Бұл бөлек әңгіме. Ал, бидің өз басы жайында мынадай болжам айтуға болады. Халықтың Кенесарыны хан ретінде тануы — 1841 жыл. «Хан Кене» кітабының алғы сөзінде былай деп жазған: «Бір жағын алпауыт Ресей патшалығы омырып, екінші бүйірін ұлы Қоқан кеміріп жатса да, жалпақ қазақ елін қанжығаға байлатпай, бірде егеулі найза ұшымен, бірде ұтқыр тілдің уысымен қорғап, жер қайысқан жау қолдарынан құтылып кетіп отырған Абылайхан парасатын берік ұстанғысы келген қаһарлы немере Кенесары батырдың да атамекен үшін арыстандай айбат шегуі шексіз болды. Жегі құрттай денде кіріп, іштен шалар ұзын құрық айлакерлігі бар Орыс империясының пасық пиғылыны тосқауыл қоймай жақсылық жоқ екендігін жан дүниесімен сезінген ержүрек сұлтан жанталасып-ақ бақты. 1841 жылдың қыркүйек айында қазақ руларының өкілдері ата-баба салтымен Кенесарыны ақ киізге көтеріп хан сайлаған соң, бүкіл ел дүмпүін орыс отаршылдарына қарсы күреске арнаған айбарлы атаның ұрпағы ел тәуелсіздігін ең басты байрағы етті» [6]. Осындай жағдайдан кейін әрі би, әрі дәулетті бай Жаманқұлдың бұл істен тысқары қалуы мүмкін емес еді. Шешеннің Жақсы Жанқұттымен, Құнанбаймен, Шорманның Мұсасымен дос-жар болғандығы турасында ел аузында әңгімелер баршылық. Жақсы Жәкеңнің хан сайлауына қатысқандығы жайлы Шортанбай ақынның өлеңінде айтылған деген пікір де кездеседі. Ал, Құнанбай жайлы зерттеуші-ғалым Бейбіт Сапаралы былай дейді: «Старшын Құнанбай Кенесары көтерілісіне қаншалықты дәрежеде «қарсы күрес ұйымдастырғаны» белгілі болуы үшін бұл арада Мұхтар Әуезовтың 1933 жылы латын қарпімен жарық көрген Абай шығармалары жинағындағы алғы сөзіне жүгініс жасағанымыз орынды сияқты. Мұқаң жазады: «Құнанбайдың бұдан соңғы ел есінде қалған бір ісі: орыс ұлтының бұйрығы бойынша Кенесарыны қуғандығы. Тегі Кенесарының Ұлытау, Кішітаудан көшіп, Ұлы жүзді бетке алып бара жатқан кездері бола ма, әйтеуір сол жүрісінің бірінде, үкіметтің бұйрығы бойынша, Құнанбай старшын күнінде Кенесарыны қуа шыққан орыс әтретімен бірге қазақтан кісі алып қоса қуысқан. Қуған қол Кенесарының көшіне жетіпті. Көшінің жанында Кенесарының өзі де болса керек. Олар бір топ кісі болып жиналып, бір араға келгенде Кенесары атынан түсіп, намаз оқыпты. Сонда орыс бастықтары шабайық дегенде, Құнанбай намаз уақытында шаппаймыз деп, шапқызбай қойыпты. Сол жолда Құнанбай қолмен келе жатқан қазақты жанына алып, құр құдықтың ішінде кеңесіп, Кенесарыны ұстамауға, қас қылмауға уәделесіпті дейді. Кейін атыс болғанда Жуантаяқ Төбет деген батыр Кенесарының қолының бір батырын қуып найзаламақшы болған екен, соны Құнанбай сабапты дейді» [7].

Жоғарыдағы келтірілген деректерді негізге ала отырып, Жаманқұлды да мал-мүлік жағынан қозғалысқа көмек көрсеткен деп топшылауға болады. Сондай-ақ «Шет өңірі тарихындағы» мынадай мәліметті келтірген жөн: «1839–1844 жж. жасаған тізімде Кояншы-Тағай, Жалықпас, Надан Тобықты, Алтай, Телеш, Төлеңгіт, Үйсін, Керей, Кәрсон-Керней, Қара-Айтымбай, Дүйсенбай-Шешен, Байбөрі,

Әлтеке-Сарым сияқты Қарқаралы округінің рулары үкіметке қарсы қозғалысқа белсене шыққан деп көрсетілген» [5; 103]. Әрине, Әлтеке-Сарымның аты аталған жерде Жаманқұл бидің тысқары қалуы мүмкін емес. Жамантай төренің орнынан түсуі, Жаманқұлдың старшындықтан алынып, Әулиеатаға қоныс аударуының бір ұшы осы жағдайларға байланысты болса керек.

Кенесары қозғалысы елге елеулі әсерін тигізді, қол ұшын берді дегендердің барлығы ұлық алдында жауапқа тартылды, әр түрлі жаза алды. Көпшілік күндіз күлкісінен, түнде ұйқысынан айырылып, әбден ығыр болды. Біразы оңтүстікке, Қаратау бойына қоныс аудара бастады. Осы екпіннің екіленіп тұрған шағында — 1844 жылы Жамантай төре аға сұлтандықтан алынып, Құсбек тағайындалады. Ойында жүрген орнына қолы жеткен ол, жоғарғы жақтың бұйрығын мүлтіксіз орындауға тырысты. Жаманқұл бастаған біраз старшындарды биліктен босатты. Қарапайым халыққа қатты болды. 1845 жылы көктем шыға Жаманқұл шешен жетпіске жуық шаңырақпен Әулиеатаға көшіп, Сиқым елінің биі Құдайменде берген жерге келіп қоныстанады. Мұндай көш-қон Қарқаралы округінде ғана емес, Арқа өңірінің барлық тұстарында болып жатты. Әдепкіде ұлықтарға жаққанымен Құсбек төре халыққа ие бола алмады, қоныс аударушылар көбейе түсті. «Міне осындай ел көшіп, Есіл жері ағып жатқан заманда Қаракесектің ішіндегі бес ата балаларының Жанқұтты бастап Сырға қайта барған да кезі болды. Бірақ бұл Абылай заңы емес еді, Қоқан күшейген, Ташкентте күшбегі отыр, қазақты керек қылған ешкім де жоқ. Оңтүстікке барған төре-қарадан тұрақты қалғандары шамалы, қайта, малынан айырылып, адамын жоғалтып, көресінді көрді» [5; 104]. Ел іші сөгіле бастады. Құсбекке қарсы шығушылар саны молыға түсті. Осы жағдайларды жіті бақылап отырған Қоқан хандығының Ташкенттегі Бегілер Бегісі оңтүстік өңірді өзіне қаратып, билігін жүргізу үшін үкім шығарады. Бұл орыс үкіметін де алаңдатқан еді. Алғашқы аға сұлтан Жамантай Кенесарыға оң қабақ танытты. Құсбек болса, елдің берекесін алды. Енді орыс өкіметі төрелерден түңіліп сайлаудың басқаша жобасын ойластыра бастады. Осы кезеңде Жақсы Жанқұтты бастаған ел жақсылары да бірлік жолында жанталаса жұмыс жүргізді. 1847 жыл Арқадан көшіп барғандарды кері қайтару мақсатында Жақсы Жәкең жиырмашақты шаңырағымен Қаратау бойына қоныстанады. Ел билеушілерімен бірнеше дүркін мәжіліс өткізіп, келісімге келеді, бәтуаласады. Осыны естіген Бегілер Бегі Жанқұттыны ұстауға үкім де шығарады. Бірақ бұл үкімнің іске аспауына Жаманқұл айрықша көңіл бөлген. Ол туралы әңгімені кейінгі мақалада айтамыз. 1847 жылы елге бет түзеген үздік-создық көшкен көштен Жаманқұлдың сырқаттануына байланысты жүзден астам шаңырақ кешеуілдеп қалады. Арасында Жақсы Жанқұтты да бар еді. 1848 жылы көктемде, алпыс екі жасында Жаманқұл Табылұлы дүниеден қайтып, Әулиеатаға жерленеді. Ел болып қырқын өткізген соң, көштің соңғы легі Арқаға бет түзейді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Артықбаев Ж.О.* История Казахстана. — Караганда, 1997. — С. 100.
- 2 *Исмаилов Е.* Ақындар. — Алматы: ҚМКӘБ, 1956. — 91-б.
- 3 Ел аузынан. — Алматы: Жазушы, 1989. — 114-б.
- 4 *Адамбаев Б.* Тозған қазды топтанған қарға жейді. — Алматы: Рауан, 1991. — 201 б.
- 5 *Артықбаев Ж.О., Жакин М.С.* Шет өңірінің тарихы. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1998. — 248 б.
- 6 Хан Кене. — Алматы: Жалын, 1993. — 9-б.
- 7 *Сапаралы Б.* Құнанбай қажы. — Алматы: Ер даулет, 1995. — 91-б.

М.І.Әбдуов

Жаманқұл шешеннің әдеби мұрасы

В XIX в. в казахском обществе сложилась школа риторики. Весомый вклад в ее развитие внесли ученые, исследовавшие литературное наследие, оставленное известными казахскими биями, так как в полной мере это наследие не изучено. В процессе изучения проведен литературный анализ текстов речей биев. Показано влияние бия Жаманкула на творчество казахских биев XIX в. Предложенные в статье сведения рассмотрены также с исторической точки зрения.

In the XIX century in the Kazakh society a school of rhetoric developed. Contribution to the development of this school was made by the scientists who studied the literary heritage left by well-known Kazakh biys which has not been studied fully yet. During the study literary analysis of texts of distinguished Kazakh biys' speeches was conducted. Thus the investment of Ghumankul Kazakh biys XIX century. Issued dat are analyzed from tye historic point of view.